

Бул макала Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн
2200 жылдыгына арналат

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ «БАШ» СӨЗҮНӨ ЖАНА АНАТОМИЯЛЫК АТОЛОРОГО БАЙЛАНЫШТУУ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Ахмет ГҮНГӨР

Кыргыз – Түрк «Манас» университети

КЫСКАЧА МАЗМУНУ

Кийинки жылдарда түркологиялык изилдөөлөрдө теги бир тектеш тилдердин лексико – семантикалык табиятын жана лексикалык систе – маларын өз ара салыштырып изилдөөгө өзгөчө көңүл бурулуп, ага басым коюлууда.

Бул магистрлик диссертациябызда аталган теманын максаты, милдети аны тандап алуунун зарылдыгы, актуалдуулугу, жаңылыгы, теориялык жана практикалык жактан баалуулугу, диссертациянын структуралыгы ж.б.у.с. маселелер 1–7–беттеринде кеңири баяндалган эле. Бул макаланын чакан көлдөмүнө байланыштуу алар кыскартылды.

Кыргыз жана түрк тилдеринде фразеология проблемасынын эң татаал маселелери, анын бир гана бөлүгү болгон «баш» сөзүнө жана аны менен тыгыз байланыштуу анатомиялык атоолорго билгизген бир нече жүздөгөн – миңдеген фразеологизмдердин табиятын аныктоодо анын тилде ээлеген орду, тилдик практикада колдонулушунда лексиканын өзүнчө бир катмарын түзгөн өз алдынча (спецификалык) өзгөчө касиеттери менен айырмалуу белгилерин атайылап көрсөтүү максаты коюлганын эскерте кетели.

Фразеологиянын курамындагы лексикалык сөз бирдиги болгон фразеологизмдер ар бир тилдин лексикалык тил байлыгында өз алдынча өзгөчөлүктөрү менен өзүнө таандык касиеттери бар – лексиканын өзгөчө катмары. Фразеологизмдердин бир нерсени жана ойду таамай, так жана элестүү, көркөм атоого, сүрөттөөгө өтө жөндөм – дүү жана ийкемдүү өз алдынча өзгөчөлүктөрү менен өзүнө таандык касиеттери бар экендиги байыртан баштап эле так аныкталып жана сезилип келген. Алар прозада жана поэзияда жыш жана мол колдонулган кызматы менен айырмаланышат. Ошон үчүн *речти көркүнө чыгарып, анын ажарын ачкан – өзгөчө көркү жана артыкча касиети* – деп баа берилип келе жатат. Аны сыпаттап, чечмелеп түшүндүрө кетели. Фразеологизмдер – элдик жана адабий тилде (анын көрөңгөлүү тил байлыгында) кайталанбас көркөмдүк жана кооздук берүү менен кошо, анын өз алдынча ички булактарынын эсебинен өсүп – өнүгүп жана толукталып байышында өзгөчө колорит жана стилдик жактан ар кыл жана ар түркүн отенок – сан жеткис боёктору

менен айырмаланган, кубулжуган ар кыл өң – түс берет. Жана аларды камсыз кылган соолбос булак экени жалпы элге белгилүү.

Фразеологизмдердин табиятына таандык лексико – семантикалык (семасиологиялык) жана лексико грамматикалык аспектиде мүнөздөмө берүү жана аларды эки тилде өз ара салыштырып иликтөө аркылуу тектештигин далилдөө, тилдин лексикалык системасындагы уңгу сөздөр менен ар кыл дене мүчөлөрүн атаган анатомиялык терминдер же сөздөр курамында учураган фразеологизмдердин структуралык, маанилик жана колдонулуш өзгөчөлүктөрүн талдоого алып, ал туурасында токтолмокчубуз.

Кыргыз жана түрк тилдеринде, дүйнөнүн бардык тилдеринде, жөнөкөй сөздөргө жана эркин сөз айкаштарына салыштырганда, эки же андан көп туруктуу сөз айкашына жатуучу фразеологизмдер өздөрү атаган ар кыл нерселерди (окуяны, амал = абалды, кыймыл = аракетти ж.б.у.с.) таамай, так жана элестүү, көркөм атоого, сүрөттөөгө өтө ийкемдүү, *ажырагыс, чогуу бир бүтүн бирдикке айланган* тил каражаты катарында аткарган кызматын эске алсак, алар речти көркүнө чыгар – ган, өзгөчө көркү жана артыкча касиети бар кубулуш.

Фразеологизмдер ушундайча өзгөчө (спецификалык) өз алдынча – лыгы менен жөнөкөй сөздөн жана эркин сөз айкашынан айырмаланат жана өзгөчөлөнөт.

Фразеологизмдердин жогоркудай өзгөчө касиети жана аткарган ролу, колдонулган шарттары сөз чеберлери акындар менен жазуучулар жана калың эл тарабынан так аныкталган жана баамдалган үчүн «сөздүн көркү» деп бааланып келген. Ошондуктан алар байыртан бери азыркы кезге чейин кара сөздө жана поэзияда жыш жана туруктуу колдонулуп келгени баарыбызга кеңири белгилүү. Фразеологизмдер кара сөздө орду (анын курамындагы сөз сыңарлары) өзгөртүлбөй туруктуу колдонулушу басымдуу түрдө орун алса, поэзияда орду өзгөртүлүп, (сөз сыңарларынын орун тартиби алмашылып, кээде кыскартылып, же сөз кошулуп) инверсия ыкмасында түрдөнтүлүп колдонула берет. Поэзияда өзүнө таандык өзгөчөлүк – уйкаштык, муун өлчөмү (7 – 8 – 16 муун), аллитерация менен ассонанс, ыргак бар. Ага ылайыкташып өзгөртүлө берет. Кара сөздө андай өзгөчөлүк жок экенин, өзгөртүлбөй колдонулганын эскерте кетели.

Жалпы эле фразеологияны, анын курамындагы фразеологизмдерди изилдөөдө жана лексикографиялык сөздүктөрдө анын ар бир сөзүн өз – өзүнчө бөлүп алып, жеке – жеке караган учурларды да тилдик практикада кеңири орун алып келатканы баарыбызга кеңири белгилүү.

Кийинки кездерде тил илиминин өнүгүп – өсүшүндө анын жетиш – кен ийгиликтерин эске алсак, кайсы гана тилде болбосун, теориялык ой жүгүртүүдө ар бир уңгу сөз – лексема деп аталат.

Тилдин лексикалык системасында ар бир уңгу сөз – лексика ката – рында ар кандай абалында жана ар түрдүү шарттарында сөздөрдүн өз ара курчоосунда колдонулат. Ар бир сөз тилде бири бири менен ажырагыс байланышта жана бирин – экинчиси шарттаган камтыштагы биримдигин түзгөн жалпылыгында, б.а. лексикалык системасындагы колдонулары, теориялык адабияттарда маалымдалып келе жатат.

Аны жеке алып, бул макалада диссертациябызда каралган фразеология проблемасында анын курамында фразеологизмдин сынарын түзгөн айрым сөздөрдүн лексикалык системалуулугу жөнүндө атайлап сөз кылууну туура көрдүк. Ал аталган татаал проблеманы изилдөөдө, анын жыйынтыгын калың элге түшүндүрүп жарыялоодо (өзгө адис тил – чилерди даярдоодо, кесипчилик багыт берүүдө, адистигин көтөрүүдө жана өркүндөтүүдө) теориялык жана практикалык кызыгууну пайда кылган орчундуу маселеси.

I БӨЛҮМ

ТЕМАНЫН ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫ ФРАЗЕОЛОГИЯНЫН ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨ ЖӨНҮНДӨ

Лингвистикада фразеологияны изилдөө М.В. Ломоносовдон башталып, И.И. Срезневский, Ф.Ф. Фортунатов ж.б. орус тилинде изилдешкен. Түрк тобундагы тилдерде фразеологияны изилдеген окумуштуулардын эмгектерине да диссертацияда кеңири обзор берилди. Алардын эмгектеринде фразеологиянын теориялык жана практикалык маселелери кеңири планда изилденген жана чечилген.

Кыргыз жана түрк тил илиминде фразеологизмдер жөнүндө ар кандай багытта көптөн бери иликтөөлөр жүргүзүлүп келет. Буга кыргыз окумуштуулары Ж. Шүкүров, К.К. Юдахин, Б.М. Юнусалиев, Ж.Осмонова, Р. Эгембердиев, А. Сапарбаевдердин жана түрк окумуштуулары Өмер Асым Аксой, Вежихе Хатибоглу, Доган Аксандардын ж.б. эмгектери айкын күбө. Бирок, фразеологизмдер, кээде макал – лакаптар, сырдык сөздөр, татаал сөздөр менен татаал терминдер өңдүү тилдик кубулуштар менен чаташтырылып, булардын ортосуна даана чек коюлбай жүргөндүгүн да көрөбүз. Алардын аталган маселе жөнүндө изилдөөлөрү жана аларда орун алган көз караштары диссертацияда кеңири обзор берилгенин атайылап эскерте кетели. Бул макалада алар кыскартылды. Демек, бул жагдайдын өзү эле фразеологизмдер боюнча тактоону талап кылган көп маселелер али да бар экендигин тастыктап турат. Ошондуктан, биз диссертациялык эмгегибизде сөз болуп жаткан маселе менен тикеден – тике байланышкан кыргыз жана түрк тилчилеринин фразеологизмдерге болгон көз карашты «баш» сөзүнө басым жасап, ага байланышкан фразеологизмдердин билдирген маанилери, фразеологизмди түзгөн сөз сынарлары (компоненттери) жана фразеологизмдердин курамындагы сөз сынарынын алмашышы же түшүп калышы, орду өзгөрүшү – варианттары жөнүндө салыштыруу иретинде сөз кылабыз.

Фразеологизмдердин чыгышы жөнүндө

Фразеологияны, тилди колдонгон жана жараткан ээси – эл. Фразеология, тилдин ээси болгон элдин жашоосунда, тиричилик өткөрүүсүндө ар кандай доорлордо ар түрдүү көз караштары, курулай ишенимдери жана адам баласын курчап турган жаңдуу жана жансыз жаратылышка мамилесин, баамын ж.б.у.с. атоо жана аларды туюнтуу аракетинде бир нече миңдеген фразеологизмдер пайда болгон. Алар оозеки речинде, фольклордук чыгармаларда, көркөм адабиятта колдонулуп келген, өзүнчө лексикалык катмарды түзөт.

Алардын арасында адамдардын ички жана сырткы жан дүйнөсүн, өз ара мамилесин, карым–катнашын, каада–салтын чагылдырган ж.б.у.с. фразеологизмдер да кеңири өнүккөн.

Байыртан бери ар түрдүү доорлордо ар кандай диндик көз–караштарга, ырым–жырымдарга жана курулай ишенимдерге ж.б.у.с. байланыштуу табу (тыюу) өкүм сүрүп келген. Бизди эл ичинде өкүм сүрүп келген ар кыл негиздеги табу жана анын бүткүл системасы кызыктырбайт. Тактап айтканда, ар кандай түрк тилдеринде конкреттүү ар бир нерсенин чыныгы (табу коюлган) уңгу сөзүн гана эмес, ага тыбыштуу курамы уйкаш же окшош башка уңгу сөздөрдү айтууга тыюу салынган, б.а. жол берилген эмес. Тыюу салынган сөздүн ордуна орун басарлык милдет аткарган эвфемиздик (тергөө) сөзү аркылуу туюнтулган. Ошентип тыюу салынган сөзү жана анын ордуна шарттуу түрдө тергелген сөзү – экөө тең катар колдонулган (тилдик фактыларын этнографиялык маалыматтары коштоп жүргөн) лингвистикалык тыюу жана тергөө сөздөрү кызыктырат. Өткөндө өкүм сүрүп келген табу (тыюу) жана эвфемизм (тергөө сөздөрү)–себеп жана натыйжа байланышында өнүккөн тарыхый кубулуш. Бир нерсенин чыныгы (тыюу салынган) атын айтууга жол бербеген тыюу (ага өбөлгө түзгөн аркыл көз караштар, түшүнүктөр, курулай ишенимдер ж.б.у.с.) себеп болсо, ага көз каранды болгон шарттуулугуна ылайык башка бир бөлөк уңгу сөздөр (сөз айкаштарын) колдонуу аркылуу аны туюнтуу–тергөө анын натыйжасы катарында каралыш керек. Тергөө сөзү тыюу салынган нерсенин аркыл белгилерин, өзгөчө касиеттерин сыпаттап, чечмелеп атоо баяндоо өзгөчөлүгүнө ээ. Кой–маарама, бөрү–улуна ж.б. тергелет.¹

Фразеологизмдер табу жана эвфемизмдерге байланыштуу каралат. А.Н. Самойлович төмөнкү мисалды кабарлаган эле:

Шаркыратманын аргы жагында, сылдыраманын бери жагында, маңыраманы улуна жеп жатыр. Жаныманы билемге билеп алып келе койуңуз (А.Н. Самойлович «Запретные слова в языке казак–киргизской замужней женщины». – «Живая старина» XXIV, 1915, 161–168 стр.)

Тыныстанов аны мындайча берген. Илгери бир аял кыргыз элинде өкүм сүргөн тыюу жана тергөөнүн системасын сактап мындай деген экен:

«Шуудураманын ары жагында, шаркыратманын бери жагында *маа–раманы* улуна жеп жатат. *Сууруманы* сууруп алып, *жанымага жаный жет* же чап дептир...» (Тыныстанов, 1929: 29)

Академик А.Н. Самойлович 1920–жылдарда казак, алтайлыктардан жазып алып, аларда тергөө күлкү келтирерлик деңгээлде анекдотко жеткен–деп, шек санаган пикирин окуган элем. Аны тергөөгө байланыштуу фактыны жалаң гана бөрү менен адамдын энчилүү ысымына карата чектелген, тар чөйрөдө карасак, тыюу менен тергөөнү анын өкүм сүргөн жалпы тилдик системасынан бөлүп жана ажыратып түшүнсөк, ошондой сезилиши мүмкүн. Табу жана эвфемизм маселесин изилдегенде бир жактуу фактыларына басым жасап, ага гана таянбай анын кылымдардан бери өкүм сүрүп келе жаткан тарыхый–

¹ А. Биялиев, Кыргыз тилиндеги тыюу (табу) жана тергөө (эвфемизм) жөнүндө. Вестник КГНУ. Выпуск 1. Гуманитарные науки. 2001. стр. 49–54

этнографиялык малыматтарын да кошо далил келтирип, аларды өз ара байланышта, шартталган катышта караганда гана анын системасынын көмүскөдө жашынып жаткан сырлары менен кырлары чечилет жана аныкталат. Аны кеңири планда караганда, биринчиден, бөрүнү чыныгы атын айтууга табунун өкүм сүрүшү жана тергелиши, экинчиден, ал (бөрү) алыс жерде болсо да адам тилин угат, билет, түшүнөт деген элдик ишенимдин орун алышы, өкүм сүрүшү, ага ылайык бүткүл системасы себеп болгон. Кокус ал (бөрү) менин сөзүмдү угуп калса, шек санабасын деген ойдо өзүнүн сөзүндө кадимки эл колдонгон нерселердин чыныгы аттарын айтууга өкүм сүргөн тыюунун шарты менен анын системасына ылайык *шаркыратма* (суу), *шуугурама* (камыш), *маарама* (кой), *улума* (бөрү), *суурума* (бычак, кынынан суурулат), *жаныма* (жанып курчуткан бүлөө же кайрак) *жет же чап* (бар деп түз айтпай) деген тергөө сөздөрүн колдонгону сезилип турат. Ошентип, тыюу жана тергөө сөздөрүнүн өзүнчө системасы иштелип чыгып, эл арасында кеңири колдонулган, өкүм сүргөн, салтка айланган.²

Кыргыз тилинде белгилүү бир адат – салтка, окуяга байланыштуу фразеологиялардан кээ бир мисалдарды төмөнкүдө бермекчибиз: Фразеологизмдердин чыгышы чечмедеген жана алардын тилде жаралышы менен колдонулушунда көптөгөн фактыларын түшүндүргөн түшүнүктөрү диссертациянын 22 – 36 – беттеринде баяндалды. Алардын оозеки кепте, көркөм адабиятта кезиккен мисалдары (автору, чыгарманын аты, чыккан жылы жана беттери) кошо көрсөтүлдү.

Мисалы: *айтышалы, баш жагына барбайлы; баш тоголотуу; башы маң болуу; башы кара, буту айры; башын байлап коюу; жыландын башын көрсөтүү; ийри тумшук; кабар ачар; кебек баш; керт башы; көздүн чаары чыгуу; көзүн тазалоо; көзүмдө огум болсо; көзүнө ныл жабылгыр* ж.б.у.с.

Түркчө: **Diş bilemek:** (тишин кайроо); **Gözden sürmeyi çekmek:** (көзүн боёо); **Öp babanın elini:** (атаңдын колун өп); **Burnundan fitil fitil gelmek:** (башына май кайнатуу); **Eli kulağında:** (каш – кабактын ортосунда.) ж.б.у.с.

Биз жогоруда фразеологизмдер табиятына таандык алардын ар кандай белгилери менен өз алдынча өзгөчөлүктөрүн талдоого алган илимий негиздеги ойлор жана көз караштарга токтолдук.

Аны менен чектелип калбай, факты материалдары да мол келтирип фразеологизмдердин маанисин, чыгышын, колдонулуш шарттары ж.б.у.с. жөнүндө маалыматтарын баяндадык. Ошентип фразеологизмдер табиятына таандык төмөнкүдөй тыянак чыгарууну туура көрдүк. Фразеологизмдерге төмөнкүдөй аныктама берилип жүрөт. **Эки же андан көп сөздөр тилде биригип же катар колдонулуш тарыхый шартына ылайык ар бир сөзү алгачкы түз маанисинен ажырап, канча сөздөн куралса да баарысы чогулуп келип ажырагыс бир бүтүн бирдикке айланган туруктуу сөз айкашы – фразеологизмдер деп аталат.**

² А. Биялиев, Кыргыз тилиндеги тыюу (табу) жана тергөө (эвфемизм) жөнүндө. Вестник КГНУ. Выпуск 1. Гуманитарные науки. 2001. стр. 49 – 54

Фразеологизмдердин, кайсы гана тилде болбосун колдонулуш табиятына таандык жалпы белгилерин, анын өзүнө таандык өз алдынча (спецификалык) өзгөчөлүктөрү менен касиеттерин аныктоодо, өзүнчө бөлүп көрсөтүүдө эркин сөз айкашы менен туруктуу сөз айкашы, ал экөөнү өз ара салыштыруу аркылуу критерийин (чеги) аныктоодо жана так ажыратууда жалпы тил илиминин лексикология бөлүмүндө айтылган төмөнкүдөй маалыматтары жардам кылат. Ага таянууга туура келет.

Эркин жана туруктуу сөз айкашында, ал экөөндө тең эки же андан көп сөздөрдүн колдонулушу – окшош же бирдей экенин билгизген жалпылыгы. Ал эми экөөнүн ар биринин өзүнө таандык айырмасы, өзгөчөлөнгөн бөтөнчө белгилери да бар, ал төмөнкүдөй.

Эркин сөз айкашында семантикалык мааниси боюнча өзгөчө айырмасы – ар бир сөз эң алгачкы пайда болгон түз маанисинде колдонулат, андан ажырабайт, ал сакталат. Синтаксистик жактан өз ара тутумдашканда эркин сөз айкашындагы сөздөр синтаксистик байланыштын ар кандай (башкаруу, катышуу, таандык ж.б.у.с.) түрлөрү аркылуу байланыштары аныкталат, сезилет, талдаганда байкалат. Ар бир сөзү сүйлөм мүчөсүнүн өз – өзүнчө аткара алат.

Туруктуу сөз айкашы тарыхый жактан өзгөрүүлөргө дуушар болот. Анын курамындагы ар бир сөзү эркин сөз айкашындагыдай туруктуу эмес, лексикалык жана грамматикалык жактан да өзгөрөт, башкача түргө өтөт. Түшүнүктүү жана жеткилүктү болушу үчүн чечмелеп сыпаттап көрөлү. Туруктуу сөз айкашына (фразеологизмдерге) айланганда эки же андан көп сөздөр лексикалык мааниси ажырагыс бир бүтүн бирдикке айланган үчүн (эки же андан көп сөздөн куралганына карабастан) баарысы чогулуп келип бир гана өтмө маанидеги түшүнүктү билгизет. (Эркин сөз айкашында ар бир сөзү түз мааниде колдонулуп, өзгөрбөй туруктуу сакталат, ошон үчүн ар бир сөзү синтаксистик жактан өз – өзүнчө, жеке милдет аткарат).

Туруктуу сөз айкашы – фразеологизмдерде синтаксистик байланыш кээде аныкталса, көбүнчө аныкталбай калган (анын изи билинбей калып, бара – бара жоюлган) үчүн баарысы чогулуп келип бир гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат. «Койдой жоош адам» дегенде – койдой жоош = аныктооч, «Асан = койдой жоош» дегенде койдой жоош – баяндооч ж.б.у.с. лексикалык мааниси (эки же андан көп сөздөн куралганына карабастан) баарысы чогулуп келип бир гана өтмө мааниде түшүнүктү билгизген, лексикалык сөз бирдигине айланган үчүн бир сөзгө да эквивалент мааниде колдонулат, синтаксистик жактан сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткараарын эскерте кетели. Ошентип, фразеологизмдер – тарыхый өнүккөн кубулуш.

II БӨЛҮМ

ТИЛИБИЗДИН ЛЕКСИКАЛЫК СИСТЕМАСЫНДА «БАШ» СӨЗҮНҮН ЭЭЛЕГЕН ОРДУ

Кайсы гана тилде болбосун теориялык ой жүгүртүүдө ар бир уңгу сөз – лексема деп аталат. Тилдин лексикалык системасында ар бир уңгу сөз – лексема катарында ар кандай абалда жана ар түрдүү шарттарда колдонулат. Тактап айтканда, жеке, өзүнчө турган абалында, жана

ошондой эле, башка бир сөздөр менен катар, жанаша тутумунда да келе берери белгилүү.

Ар бир лексеманын табиятын туура түшүнүү жана аны так аныктоо максатында биз сөз кылып жаткан *баш* жана башка анатомиялык атоолорду билгизген уңгу сөздү лексикалык системалуулугунда (өз ара бири – бири менен байланышта жана шартталган катнашында) тарыхый аспектидеги көз карашта ой жүргүзүп, лексикалык системалуулугуна талапка ылайык лексикологиялык планда мамиле жасашыбыз зарыл жана керек. Ар бир уңгу сөздүн өзүнчө жана башка бир сөздөр менен фразеологиялык туруктуу сөз айкашында керектелген абалында ар бири жөнүндө өз – өзүнчө сөз кылууга туура келет.

Аталган эки тилдин тил байлыгынын көрөңгөсүндө сөз сыңарлары толук бири – бирине дал келген, тең орток орун алган фразеологизмдер саны жана сапаты боюнча да аз эмес. Алар эң эле көп, ар кыл жана ар түрдүү. Баш сөзү катышкан фразеологизмдер менен гана чектелип калууга, жалпы корутунду чыгарууга болбойт.

Академик В.В. Виноградов так аныктагандай, тилдин лексикалык системасында сөздөрдүн табиятын өз ара бири – бири менен шартталган катышта жана байланышта колдонулушун эске алсак сөздүн лексикалык маанилеринин үч тиби бар. Биринчиси – сөздүн өз алдынча, жеке турганда жана колдонулганда лексикалык мааниси. Ал сөздүн пайда болгондогу эң алгачкы – түз (тике) мааниси, анын негизинде кийин өнүккөн туунду түрдөгү өтмө мааниси деп экиге бөлүп ажыра – тылат. Ал экөө тең тилде өз алдынча колдонулган жана ар ким түшүн – гөн үчүн (*орусча* свободное значение) деп кыргызча *эркин мааниси* деп аталып жүрөт.

Экинчиси – сөздүн грамматикалык мааниси, ал сөздүн лексикалык (түз жана өтмө) маанисине аныктык, тактык киргизип, ар кандай кырдаалда колдонулушунда бир түркүн топтогу: заттарды, кыймыл аракетти ж.б.у.с. жалпылап атаган жана туюнткан үчүн категориялык мааниси деген да түшүнүктү билгизип жүрөт.

Үчүнчүсү – сөздөр туруктуу сөз айкашы – фразеологизмдер катарында эки же андан көп сөздөр колдонулганда ар бир сөзү өзүнүн тилде пайда болгон эң алгачкы атоо (түз жана өтмө (кыйыр) мааниле – ринен ажырап, баарысы (канча сөздөн турса да) чогулуп келип туруктуу сөз айкашында фразеологиялык мааниси бир гана түшүнүктү билгизет, башкача айтканда атайт.

Аны кылдат сезген академик В.В. Виноградов фразеологиялык жактан байланыштагы маани деп, лексикалык маанинин өзүнчө тиби катарында караган башкача айтканда бөлгөн.

Мына ушундайча көз карашта жалпы эле тилдин лексикалык системасында өкүм сүргөн теориялык жобону эске алганыбызда, бардык сөздөр бири – бири менен өз ара шартталган катышта жана байланышта колдонулат. Баш сөзүн жана башка байланыштуу фразеологизмдердин, адамдар менен айбанаттардын ар кыл дене мүлөрүн атаган (көз, ооз, жүз, (бет) кулак, маңдай, (пешене)), төбө, тил, ж.б.у.с. курамында катышкан фразеологизмдерди өзүнчө бөлүп алып кароо, аларды изилдөө сыртта, бөлөк – бөтөн каралбашы керек. Ошондой

мамиле жасасак, аларды бөлөк–бөлөк карасак, ар бир тилдин лексикалык системалуулугун терең түшүнбөй, чектелген, тар көз карашта изилдеген болобуз.

Кыргыз тилинде, анын лексикалык сөздүктөрүндө *баш–11, бет–6, көз–7, кулак–5, тил–6* ж.б.у.с. анатомиялык (адам менен айбанаттын) дене мүчөлөрүн алганда бир–эки муңдуу уңгу сөздөр көп маанилүүлүк (полисемия) кубулушуна ээ болушу анын тарыхый өнүккөн кубулуш экени, полисемиянын өнүгүшүндө лексикалык закон ченемдүүлүктүн, тагыраак айтканда, түшүнүктүн негизинде пайда болушу бар экендиги жана алар фразеологизмдердин курамында да өтө жыш жана басымдуу түрдө катышуу даражасы бар экени, тилде эң бир активдүү колдонулган мүнөзү бар экенин академик Б.М. Юнусалиев «уңгу сөздөрдүн өнүгүшүнө» арналган доктордук диссертациясында (**«Киргизская лексикология», 1959: 100, 112–113**) маалымдаган эле.

Анатомиялык атоолорду билгизген, жогоруда аталган сөздөр эмне үчүн көп маанилүү болушат жана алар туруктуу сөз айкашы–фразеологизмдердин курамында жыш жана басымдуу колдонулат, ага эмне себеп болгон?–деген өңдүү семасиологиялык мүнөздө, лексикологиялык планда суроолор туулат. Ага жооп да Б.М. Юнусалиевдин аталган изилдөөсүнөн табылат.

Уңгу сөздөрдүн корунда адам менен айбанаттын дене мүчөлөрүн атаган анатомиялык сөздөр тилдин эң байыркы доорунда пайда болгон алгачкы лексикалык катмарды түзөрү жана эсеп кылынары, алар байыртан бери ушу биздин күнүбүзгө чейин туруктуу жана дайыма, жыш колдонулуп келгени маалымдалат.

Уңгу сөздөрдүн полисемия (көп маанилүүлүк) кубулушуна ээ болушу–деп жазган Б.М. Юнусалиев алардын тилде дайыма, туруктуу колдонулушу–ага өбөлгө түзгөн эң негизги шарты. Сөз тилде канчалык даражада жыш жана туруктуу орун алып келсе, ошончолук ийкемдүүлүгү артат. б.а. маанилери улам көбөйө берет. Сөздөр адегенде бир гана маани бергендиги, бара–бара бир эле уңгу сөз туруктуу колдонулушу улам көбөйгөн сайын бир канча нерселерди атоо жөндөмдүүлүгү артып, анын натыйжасында полисемия кубулушунун өнүгүшүнө кеңири жол ачарын факты материалдарды талдоо аркылуу далилдеп көрсөткөн.

Эң акырында полисемия–тарыхый өнүккөн кубулуш деп жыйын–тыктоо аркылуу корутундуга келген.

Ошентип, бул айтылган ойлорду жана ага тиешелүү илимий теориялык негиздеги жоболорду эске алганда, аларды өз ишибизде колдонгондо гана аталган теманы илимий негизде чече алабыз. Алар–дын ар бири жөнүндө өз–өзүнчө маалыматтарын берүүгө өтөлү.

1. «Баш» сөзү өзүнчө колдонулгандагы лексикалык мааниси жөнүндө

Биз буга чейин *баш* сөзүнүн туруктуу сөз айкашындагы фразеологиялык лексикалык маанилери жана анын кызматы жөнүндө обзор берип, сөз козгогон элек.

Ар кандай сөздүн тилде колдонулушунда анын табиятын терең түшүнүү жана өздөштүрүү үчүн тарыхый көз карашта мамиле жасоо

керек жана зарыл деп эсептейбиз. Ал – ар бир изилдөөчүнүн милдети жана максаты. Ошондой талапты эске алып кыргыз жана түрк лексикографиясында «баш» сөзүнүн лексикалык маанилери жана алардын пайда болуу жолдору жөнүндө атайылап сөз кылып, өз ара салыштырууга туура келгенин эскерте кетели.

К.К. Юдахиндин „Кыргызча – орусча сөздүгүндө“ (М., 1965) жана „Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө“ (1969, 1989)³ «баш» сөзүнүн он бир мааниси берилет.

Баш, *зат* 1. Адамдын, жаныбардын мээ, көз, кулак, ооз ж.б. орношкон дене мүчөсү. *Аш ээси менен, баш мээси менен (макал). Козунун башын тартты. Башын ийкеди.* 2. Адамдын айбанаттардын өзү, керт башы, саны, эсеби. *Жалгыз баш киши. Төрт баш бүлө. Баштык ичпей баш ичет(макал). Миң өнөр бир башыңа көптүк кылбас(Нуркамал). Он беш баш карасы бар. Кой башына бир сом төлө, малдын башына акы төлөсөң багып берет.* 3. Арпа, буудай, конок, таруу ж.б. эгиндин жогорку учундагы даны, машагы. *Эгин баш алды. Бир баш буудай. Согуш жылдарында аңыздан баш тергенбиз.* 4. Башкаруучу, тескөөчү, башчы, жетекчи. *Кербен башы. Он башы, жүз башы. Көк баш(мурап). Кол башы.* 5. Жогорку бөлүгү, чокусу, төбөсү, бийик жери. *Тоонун башы. Бактын башы. Чөптүн башы. Тамдын башы.* 6. Бир нерсенин, окуянын башталышы(мезгилге, убакытка карата). *Иштин башы илгери болсун. Башыңда өзү мурун иштетти.* 7. Жылдын башы башталган же түгөнгөн жери, эки учу. *Көчөнүн башы. Устундуу тиги башы, бу башы бирдей экен. Арыктын башы.* 8. Сапаты эң жакшысы, мыктысы, таңдамасы, эң жогоркусу, же биринчиси. *Баш аты меники. Баш кийими сеники. Баш козу. Баш байге.* 9. Адамдын акыл – эси, аң сезими, ойлонуу жөндөмдүүлүгү. *Баш мээси менен, аш ээси менен(макал). Башың болсо ойлончу. Башы жок адам кор болот. Башы жоктун ашы жок деп мени кордогу, кемсинтти.* 10. Ирети, катары, кезеги, орду. *Чайды башы ылдый сунат. Кымызды башынан баштап сунганы жакшы.* 11. Боз үйдүн уук байланчу керегенин ачасы, кошкон жери. *Алтымыш баш үй, токсон баш боз үй, жүз баш боз үй тигилди.*

Түрк тилиндеги сөздүктөрдө «баш» сөзүнүн он беш мааниси берилип жүрөт. Алар диссертациянын 35 – 36 – беттеринде берилген, кыскартылды.

Б.М. Юнусалиев көп маанилүү сөздөр байыркы убакта эле өнүгүп, алар азыркы кезде да бир – эки муңдуу уңгу сөздөрдө, өзгөчө анатомиялык атоолордо (көз, баш, бел, кол, кулак, тиш, ооз, тил, бет ж.б.у.с сөздөрдө) кеңири сакталып калганын белгилеген.⁴

³ Юдахин К.К., Кыргызча – орусча сөздүк, Москва, 1965.

э.Абдулдаев Э., Исаев Д., Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, Фрунзе, 1969.
Биялиев А. Бир жандуу кыргыз дилинин жана тилинин энциклопедиясы. Жусуп Баласагын атындагы КМУУнун жарчысы. Гуманитардык илимдер сериясы, №1, 2002, 237 – 247 – беттери

⁴ Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология, Фрунзе, 1959, стр. 89.

Биялиев А. К.К. Юдахиндин «Кыргызча – орусча сөздүгүндө» (М., 1965) көп маанилүүлүк кубулушунун камтылыш принциби жөнүндө. Кыргыз ССР ИАсынын кабарлары, №4, 1967, 96 – 100 – беттер

Baş: is., **Баш,** зат атооч *İnsan ve hayvanlarda beyin,göz, kulak, burun, ağız gibi organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm, kafa, ser:*1. Адам жана жаныбарлардын мээ, көз, кулак, мурун, ооз сыяктуу органдары жайгашкан дененин үстүнкү бөлүгүндө орун алган дене мүчөсү. *'Ak sakallı ve yumuşak kırmızı fesli birkaç başın hürmetle eğilmesi üzerine.'* *'Ö. Seyfettin.'* Ак сакалдуу кызыл топучан бир нече баштын урмат көрсөтүү менен ийилиши үчүн. (Өмөр Сейфеттин) 2. *Bir topluluğu yöneten kimse: Kol başı, oymak başı. 'Cumhurbaşkanı Devletin başıdır'. -Anayasa.* Бир элдин башында турган адам «кол башы, уруу башы. Мамлекет башчысы, мамлекеттин башы болуп эсептелет (Конституция кириш бөлүм) 3. *Başlangıç: Hafta başı. Ay başı. Yıl başı. Satır başı.* Башталыш, Жуманын башы, ай башы, жыл башы, жаңы сызыктын башы. 4. *Temel, esas: Her şeyin başı sağlıktır.* Башат, негиз, Бардык нерсенин башында ден соолук турат. 5. *Arazide en yüksek nokta: Dağın başı. Tepenin başı.* Жердеги эң бийик чекит. Тоонун башы. 6. *Bir şeyin genellikle toparlakça ucu: Toplu iğne başı. 'Avcumuzun içinde sakladığımız sigaraların yanmış ucu ile fitillerin başını yaktık.'* *F.R. Atay.* Бир нерсенин тоголок учу. Тоголок баштуу ийненин башы. «Кокучубузга бекитип алган тамекилердин күйгөн учу менен биликтерди күйгүздүк.» (Р. Атай) 7. *Bir şeyin uçlarından biri : Köprünün iki başı.* Бир нерсенин учтарынын бири. Көпүрөнүн эки башы. 8. *Kasaplık hayvanlarda ve bazı yiyeceklerde tane: Yirmi baş koyun. On baş sığır. Üç baş soğan.* Эти желе турган үй жандыктарында жана кээ бир азык түлүктөрдө даана маанисинде. Жыйырма баш кой, он баш үй, үч баш пияз. 9. *Para değiştirirken verilen veya alınan üstelik, sarrafiye.* Акча алмаштырууда берилген же болбосо алынган үстөк, акы. 10. *Bir şeyin yakını veya çevresi: Mangal başı. Ocak başı. Ateş başı. Havuz başı. Alemi başına toplamak. Başında dört dönmek. Başına üşüşmek.* Бир нерсенин жака бели же болбосо айлана чөйрөсү. Мештин башы, оттун башы. 11. 'Baş' kelimesi birçok deyimde 'öz varlık' anlamını taşıyan bir zamir niteliğindedir. **Baş belası. Baş başı belaya uğramak. Baş derde girmek. Baş için. Başına bela getirmek. Başına kalmak. Başına bela kesilmek. Başını kurtarmak. Başının çaresine bakmak. Başının derdine düşmek. Başın sağ olsun. Dünya başına zindan kesilmek. Kendi başına. Yalıt başına.** «Баш» сөзү бир нече фразеологизмдерде « адамдын өз керт башы» деген маанини туюндурат. Баштын баласы болду, башы балага чалдыкты, башы дартка кирди, башы үчүн жооп берүү, башына балаа келди, жалгыз баш калды, башына балаа түштү, башын куткарды, башынын айласын издөө, башынын балаасына калды, башың аман болсун, дүйнө башына каран күн түшүү, өз башына келүү, жалгыз башына. 12. *'Önem veya yönetim bakımından ileride olan, en önemli, en üstün' anlamında birleşik kelime yapar. Başasistan, başbakan, başçavuş, başdizgici (başmürettip), başeski, başgardıyan, başgarson, başgedikli, başhekim (baştabip), baş hemşire, başimam, başkent (başşehir), başköşe, başmurakıp, başoyuncu, başöğretmen, başpehlivan, başrol, başsavcı, başuzman, başyazar (başmuharrir), başyazı (baş makale)* Кадыр барк же болбосо башкаруучулук жагынан алдыда турган эң барктуу, эң жогорку маани берген татаал сөздөрдү жасайт. Башкы ассистент, башкы күзөтчү, башкы официант, башкы дарыгер, башкы мээрбан эже, башкы имам, башкы адвокат, башкы роль, башкы адис, башкы редактор, баш макала. 13. *Güreşte pehlivanların ayrıldıkları beş derecenin en yükseği.* Күрөштө балбандарды бөлүштүрүүнүн беш даражасынын ичинен эң жогоркусу. 14. *'... başına' adlardan sonra ve nicelik anlatan kelimededen önce gelerek üleştirme anlamı verir: Adam başına bin lira.* башына «зат атоочтордон кийин сан атоочтордон мурун келип топ

сандык манини билдирет. Адам башына миң лира. 15. *den. Deniz teknelerinde ön taraf.* Деңиз кемелеринин алдыңкы бөлүгүнүн аталышы.

Б.М. Юнусалиев көп маанилүү сөздөр байыркы убакта эле өнүгүп, алар азыркы кезде да бир—эки муундуу уңгу сөздөрдө, өзгөчө анатомиялык атоолордо (көз, баш, бел, кол, кулак, тиш, ооз, тил, бет ж.б.у.с сөздөрдө) кеңири сакталып калганын белгилеген.⁵

2. Уңгу сөздөрдө полисемия жөнүндө кыскача түшүнүк

Көп маанилүүлүк же полисемия бир эле сөздүн маанисинин кеңейишинин натыйжасында пайда болот. Сөздөрдүн көп маанилүүлүгү (полисемия)—тарыхый өнүккөн кубулуш экенин Б.М. Юнусалиев ушундайча көз карашта караган. Анын пайда болуп өнүгүшүнүн лексикалык закон ченемдүүлүгүн аныктаган теориялык жобосун уңгу сөздөрдүн өнүгүшүнө арналган докторлук диссертациясында иштеп чыккан. Ал „Киргизская лексикология“ (Фрунзе, 1959) деген окуу китебинин 104—жана 112—113—беттеринде баяндалган.

Полисемия кубулушу тилибизде баш аламандык менен туш келди пайда боло бербейт. Ал белгилүү лексикалык закон ченемдүүлүктүн, тактап айтканда, сөздөрдүн түшүнүгүнүн негизинде пайда болуп өнүгөт. Аталган кубулушту илимий негизин толук далилдеген теориялык жобосун жана корутундуларын иштеп чыгып түркология илимин байыткан.

Аталган эң бир татаал, чиеленишкен проблемаларынын теориялык жана практикалык маселелерин кыргыз тил илиминде, жана ошондой эле, түрк тилдеринде колдонулушу зарыл жана керек экенин баса белгилей кеткибиз келет.

1. *Сөздөрдүн көп маанилүүлүгү—тарыхый өнүккөн кубулуш* катарында каралып келатат. Азыркы кезде ар бир сөздүн айланасына топтолгон ар кандай маанилери—көп маанилүүлүгү ошол сөздүн тилде туруктуу колдонулушуна көз каранды болуп, акырындык менен ар кандай мезгилдерде жана ар түрдүү доорлордо улам жаны маанилери пайда болуп, анын натыйжасында бир канча маанилери үстү—үстүнө кошулуп, көбөйө берген үчүн тарыхый өнүккөн кубулуш деп кароого негиз түзүлгөн. Сөздөрдүн көп маанилүүлүгүн аныкташ жана изилдеш үчүн ар бир сөздүн тарыхын, алардын адеп пайда болушунан баштап, азыркы кезге чейинки маанилеринин өсүп—өнүгүшүн, өзгөрүшүн улам толукталып байышын билүү зарыл. Аны атайлап изилдөөгө арналган лексикологиянын (тагырак айтканда тарыхый лексикологиянын) өзүнчө тармагы—семасиология деп аталат. Анда сөз—лексиканын бир бирдиги деп каралып, анын теориялык жоболору менен корутундуларын эске алынганда гана анын эң татаал, чиеленишкен проблемалары кошо камтылат. Сөз үч бирдикти өзүнө камтыйт. Сөздүн лексикалык мааниси—ошол сөз аталган нерсенин аң—сезимде элестетилиши, б.а. аны атаган сөз менен ошол аталган нерсенин ортосундагы байланыш үчүн кызмат кылат. Ошентип, сөздүн лексикалык мааниси пикир алууга

⁵ Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология, Фрунзе, 1959, стр. 89.

Биялиев А. К.К. Юдахиндин «Кыргызча—орусча сөздүгүндө (м. 1965) көп маанилүүлүгүн кубулушунун камтылыш принциби жөнүндө». Кыргыз ССР ИАсынын кабарлары, №4, 1967, 96—100—беттер

өбөлгө түзгөн анын жаны деп айтсак туура болот. Сөздөгү аталган ар бирдикти кабыл алган жана жараткан ээси—эл. Ошон үчүн тил коомдук кубулуш деп аталып жүргөнүн эске алалы.

Анын биринчиси—жаратылыштын ар кандай нерселерин, пред—меттерин ж.б.у.с. атоо, билгизүү үчүн тилде кабыл алынган сөздүн тыбыштуу түзүлүшү б.а. атаган сөзү (ал бир же бир нече тыбыштан турат). Ал тилде эң алгачкы кабыл алынган материалдык нерсе катары каралат. Сөздүн тыбыштык түзүлүшүнө лексикалык мааниси кийин биригет. Ошон үчүн сөздүн тыбыштуу түзүлүшү (бир нерсени атаган сөзү) биринчи жолу тилде кабыл алынган үчүн материалдык жагы, ал эми лексикалык мааниси кийин тыбыштуу түзүлүшүнө бириккен үчүн, анын идеялык жагы деп марксисттик илиминде каралып келген, өкүм сүргөн көз караш экенин эскерте кетели.

Полисемиянын пайда болуп өнүгүшү жөнүндө сөз кылсак байыркы убакта сөздөр азыркы кездегидей көп маанилүү болбогондугу маалымдалат. Адегенде сөз бир гана (моно) маани берген. Сөздөрдүн көп маанилүүлүк кубулушу ар кандай мезгилдерде ар түрдүү доорлордо улам бир мааниси пайда болуп отуруп, анын натыйжасында бир нече маанилери белгилүү уңгу сөздөрдүн айланасына, образдуу айтканда, көгөнгө тизилген буурчактай топтоло бергени маалымдалат. Полисемия кубулушун изилдеген Б.М. Юнусалиевдин пикири жана көз карашына таянсак, мурда тилде колдонулуп келген эски сөздүн тыбыштуу аталышы (сөзү) улам кийин пайда болгон жаңы түшүнүктөрдү атоо үчүн анын уңгу сөзү (лексемасы) тең орток колдонулуп, ар кандай нерселерди (алардын түшүнүктөрүн) жалпы жонунан бир гана сөз менен атоо жөндөмдүүлүгүнө ээ болушу деп түшүндүрүлөт. Ал эми фразеологизмдин курамында эки же андан көп сөздөрдүн мааниси башка бир негизде өнүгөт. Теориялык адабияттарда сөздүн лексикалык маанилеринин үч тиби: биринчиси—бир эле сөздүн (өз алдынча турган) эркин мааниси (ага сөздүн түз жана туунду (өтмө) маанилери) кирет. Экинчиси—грамматикалык мааниси, үчүнчүсү—туруктуу сөз айкашы—нын фразеологиялык жактан өз ара байланыштагы мааниси бар экенин эске алсак, акыркысы фразеологиялык мааниси сөз маанилеринин өзүнчө бир тиби катары караларын эскерте кетели (**В.В. Виноградов, Основные типы лексических значений слова.—Лексикология и лексикография, М.,1977, стр. 162–192.**)

Тил илиминде эркин сөз айкашы жана туруктуу сөз айкашы деп экиге бөлүнөт. Эркин сөз айкашынын курамындагы сөздөрдүн ар бири алгачкы жолу тилде пайда болгон түз жана өтмө маанисин өзүндө сактаган боюнча колдонулат. Маанилер эч өзгөрбөйт. Андагы сөз сыңарларынын маанилерин талдап көрсөк, ар бири өз—өз маанисинде ошо боюнча, өзгөрбөй кала берери белгилүү.

Ал эми туруктуу сөз айкашында (фразеологизмде) тарыхый жактан тилде колдонулушунда ар бир сөзү (сынары) алгачкы түз (тике) маанисинен ажырап, канча сөз болсо да баары чогулуп келип бир гана өтмө мааниде колдонулат. Бул анын—лексикалык белгиси. Анын курамындагы сөздөр *ажырагыс бир бүтүн тил бирдигине айланган* үчүн туруктуу сөз айкашы (фразеологизм) деп аталат. Бул анын түзүлүшүнө таандык белгиси. Туруктуу сөз айкашына жатуучу сөздөрдүн курамы

баары чогулуп келип бир гана сүйлөмдүн мүчөсүнүн милдетин аткарат. Бул – синтаксистик белгиси.

Эркин сөз айкашынын курамында аны түзгөн сөз сыңарлары грамматикалык жактан ар кандай (таандык, кыйышуу, башкаруу ж.б.у.с) байланыш аркылуу өз ара тутумдашса, туруктуу сөз айкашындагы сөздөрдө айрым бир учурларда бар сыяктуу сезилгени менен басымдуу түрдө ал сакталбайт. Жалпылап айтканда, андай байланыш дайыма эле сактала бербейт, акырындык менен жоголуп кетип, билинбей калган. Фразеологизмдердин курамындагы ар бир сөзү (сыңарлары) орун тартиби басымдуу түрдө туруктуу сакталган абалында колдонулат. Ошондой спецификалык (өз алдынча) белгисине карата эркин сөз айкашы жана туруктуу сөз айкашы аталарын изилдөөчүлөр тарабынан ал эске алынып келатканын кылдат баамдап сезишибиз керек. Фразеологизмдердин курамындагы сөз сыңарлары өзгөрбөгөн боюнча туруктуу сакталат деген түшүнүктү абсолюттуу (бардык учурда эле катып калган, эч өзгөрбөгөн абалында) түшүнүүгө болбойт. Анын относителдүү (салыштырмалуу, чектелген түрдө) түшүнүү зарыл экенин эске сала кетели. Фразеологизмдердин сөздүгүн түзүүдө анын тажрыйбасына кайрылсак, фразеологизмдин курамында кээ бир сөз сыңарлары (көбүнчө өз ара синоним болушса) өзгөртүлүп, сөздөрү алмашыла же орун тартибиндеги сөз сыңарлары (көбүнчө синонимдик катышта болушса) алмашыла же орун тартиби өзгөртүлө берери белгилүү. Сөзүбүз кургак болбос үчүн фактыга кайрылалы. Ачуусу (*кыжыры, жини*) келүү–ачуулануу, *жинине (ачуусуна, кыжырына) тийүү* ж.б.у.с.

3. Фразеологизмдердин көп маанилүүлүгү

Фразеологизмдердин көпчүлүгү бир маани берсе, кээ бирлери эки же андан көп маани берип көп маанилүү болушат. Мисалы:

Көзү бозоруу: 1. Карайлоо, көрбөй калуу, көзү тунаруу. *Көзү бозоруп шайы ооду.* 2. Эс–үчүн жоготуу, кара (же мартуу, же албарсты) басуу (аялга карата); *Көзү бозоруп, ооруканага жатат.* 3. Көзүнө илбөө, абийир сактабоо. *Бийликке мас болду. Көзү бозорду.* 4. Эңсөө, аябай каалоо, жутоо. *Жаш бала көзү бозоруп, кыздуу үйдөн чыкпай жүрөт дешет.*

Түрк тилиндеги көп маанилүү фразеологизмдерге төмөнкүдөй мисалдарды келтирсек болот.

1. ***Başı bağılı olmak***: (Башы бош эмес.)

1) Бирөөгө кудалаган, сүйлөшкөн жигити бар кыз (аял) же үйлүү – жайлуу болуу. *Sen askere gitmeden bir yüziük takalım da kızın başı bağılansın, dünürçüleri kesilsin.* Сен аскерге кеткенче бул шакекти тагалы. Башы байлануу болсун да, жуучулар келбесин (А. Үйрүк) Башы байлануу

2) Иштеген жеринен тез арада кете албоо, абалында болуу: *Bir yere gidemiyor, başı bağılıdır.* Башка жерге кете албайт, башы бош эмес.

2. ***Ağız, (dil) vermemek***: Ооз ачпоо, тил катпоо:

1) Таптакыр сырын ачпоо: *Ağız dil vermeyen köylüler* Оозун ачпаган айылдыктар.

84 **КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ «БАШ» СӨЗҮНӨ ЖАНА АНАТОМИЯЛЫК АТООЛОРГО БАЙЛАНЫШТУУ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР**

2) Сүйлөөгө *гарманы жок*. Сүйлөй албагыдай болуп, ооруп калуу. *үн катпоо/үн гебөө /*

3. ***Dilinin ucuna kadar gelmek (dilinin ucunda olmak)***: Тилинин учунда туруу.

1) Эми сүйлөйүн деп жатканда сүйлөөдөн баш тартуу. *Bütün kanım sanki tepemde toplanmıştı; fakat dilimin ucuna kadar gelen en ağır cevabı, İsmet'in masum yüzü geri çevirdi.* Бардык каным куду төбөмдө топтолгондой болду эле, бирок тилимдин учуна чейин келген эн кыйын жоопту Исметтин жүзү артка кайтарды.

2) Эстей тургандай болуп бирок ошону айта албоо; бир нерсени эстеп сүйлөйүн дегенде унутуп калуу. *Adı dilimin ucunda, bir türlü anımsayamıyorum.* Аты тилимдин учунда турат, бирок эстей албай жатам.

4. ***Ağzı kilitli***: (Оозу жабык): 1) Сыр сактай билген. 2) Сүйлөй албай турган абалга келтирүү.

5. ***Burnunun ucunu görememek***: Мурдунун учун көрө албоо:

1) Көңүл бурбагандыктан, мастыктан жанында турган нерсени же бут шилтеген жерин да көрө албоо. *Çok yorgun ve dalgınsın; burnunun ucunu görececek durumda değilsin.* Аябай чарчагансың го, мурдундун учун көрүү абалыңда эмессин.

2) Бир аздан кийин кандайдыр бир окуянын болорун алдын ала көрө албоо. Шалаакы, кыраакы эмес

6. ***Kulağına laf (söz) girmemek***: Кулагына сөз кирбөө:

1) Сүйлөгөн сөздөрдү капарына албоо, берилген кеңештерди аткарбоо.

2) Укпоо, түшүнбөө: *Şu kız geldi geleli söylüyorum; kulağına laf girmiyor.* Ушул кыз келгенден бери айтам, кулагына сөз кирбейт. Кум кулак (укпайт)

Эми фразеологизмдердин табиятына таандык маңызын илимий негизде ачып көрсөтүүдө эки же андан көп сөз сыңарларынан куралган эркин жана туруктуу сөз айкаштары бири—бирине түзүлүшү өтө окшош, жакын болгону менен ал экөөнүн ар биринин өздөрүнө таандык өз алдынчалыгын аныктаган өзгөчө касиеттери менен айырмалуу белгилери бар экенин изилдеген окумуштуулар белгилеп келе жатышат. Аларга токтолсок төмөнкүдөй маалыматтары маалымдалат.

4. Сөздүн лексикалык мааниси жөнүндө

Тилде колдонулган сөздөр эркин жана туруктуу сөз айкашынын курамында лексикалык мааниси кандай ролду ойнойт, ошо боюнча эле калабы же өзгөрөбү? деген суроо туулат. Эркин сөз айкашынын курамында ар кандай сөз курамында тилде колдонулган кадимки түз маанисинен ажырабайт, ошо боюнча калат. Ал эми туруктуу сөз айкашынын курамында лексикалык алгачкы түз, өтмө маанисинен ажырап, анын курамында катышкан ар бир сөзүнүн лексикалык түз мааниси өзгөрүүгө учурап, баарысы чогулуп келип бир гана өтмө маанидеги түшүнүктү туюнтары маалымданып калат.

Фразеологизмдердин курамындагы сөздөр өтмө мааниде колдонул — ганына байланыштуу эркин сөз айкашы менен туруктуу сөз айкашында ал экөөнүн курамындагы сөздөрдүн түзүлүшү жөнүндө сөз кылалы.

2. Ал экөөнүн курамында сөздөрдүн түзүлүшү тууралуу.

Эркин сөз айкашынын курамындагы сөздөр түз маанисинде колдонулган үчүн ар бир сөз сынарларын ажыратып жиберүүгө мүмкүн, мисалы: *ак кагаз, сары кагаз, оң колу, сол колу* ж.б. ар бири эки сөзгө ажырап, түз мааниде колдонулат. Ал эми туруктуу сөз айкашынын (фразеологизмдердин) сөз сынарын ажыратуу мүмкүн эмес. Андагы сөз сынарларынын лексикалык маанилери чогулуп келип бир гана өтмө маанини (түшүнүктү) берген үчүн анын курамындагы сөз сынарлары биригип, катып калган сыяктуу ажырагыс бир бүтүн сөз бирдигине айланганы белгилүү, жана ошондой эле, фразеологизмдер өтмө мааниде колдонулгандыктан бүтүн бир сөз бирдигине айланган үчүн бардык сөз сынарлары грамматикалык жактан сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат жана анын курамындагы сөз сынарлары синтаксистик байланышы акырындык менен жоюлуп, билинбей калып, андан ажыраганы маалымдалат.

Туруктуу сөз айкашында грамматикалык байланыш жок, ал бара – бара сезилбей калып, орун тартиби өзгөрүлбөй туруктуу сакталышы белгиленип келатат.

1. Курамындагы сөздөрдүн өз ара байланышына карата.
2. Эркин сөз айкашында сөздөр синтаксистик байланыштар аркылуу байланышат.
3. Фразеологизмдерде андай синтаксистик байланыш жок, дайыма аныкталбайт, ал бара – бара билинбей калган уңгу сөздөрдүн орун тартиби негизги ролду ойнойт.

Алсак, көз боёо деп койсок, сөз түз мааниде көздү ар кыл боек менен боёо жөнүндө жүрүп жатабы, жатпайбы, же алдоо тууралуу болуп жатабы – муну ажырата албайбыз. Бул үчүн атайын контекст зарыл: Ал күзгүнүн маңдайында отуруп, көзүн боёду. – Карымшак эч кимге билдирбей, заматта эле анын көзүн боёду. Мында экинчи мисалдагы көзүн боёду сөз айкашы алдады, жазгырды деген өтмө мааниде колдонулгандыгы, демек фразеологизм экендиги көрүнүп турат. Эми кеп болуп жаткан маселеге ылайык мындай суроо туулат: алдады деген өтмө (образдуу) т.а. фразеологиялык маани кайдан жаралды? Бул баарыдан мурда көз жана боёо сөздөрүнүн айкашынан жаралды. Бирок, көз жана боёо сөздөрүнүн экөө тең өзүнүн баштапкы лексикалык (тике) маанисинде колдонулган жок, эгер мындай болгондо эркин сөз айкашы жаралмак. Бул жерде экөө тең өздөрүнүн тике маанисинен ажырады да, бири – бири менен жуурулушуп, бир бүтүндүктү түзүп калды да, натыйжада фразеологиялык маани жаралды.

Демек, айтылгандардан улам мындай бүтүмгө келсек болот: 1) компоненттүүлүк – фразеологизмдердин түзүлүшүндө негизги белгиле – ринин бири, эгер ал болбосо «фразеологизм» деген терминдин тил илиминде жаралышы да мүмкүн эмес эле. 2) Компоненттүүлүк – эки же андан көп сөздөрдөн турган туруктуу сөз тизмегинен жаралат. Ар бир сөз айкашы деле компоненттерден турат, бирок аңдыктан бул жерде фразеологиялык компоненттүүлүк жөнүндө сөз болууга тийиш. Фразеологиялык компоненттүүлүк дегенде биз эки же андан ашык сөздөрдүн түз мааниден биротоло же жарым – жартылай ажыраган, бир маанилик бүтүндүккө бириккен айкашын түшүнүшүбүз керек.

86 **КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ «БАШ» СӨЗҮНӨ ЖАНА АНАТОМИЯЛЫК АТОЛОРГО БАЙЛАНЫШТУУ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР**

Ошондуктан маанилик жана составдык жактан өз ара ажырагыс бир бүтүндүктөгү компоненттердин айкашы фразеологиялык сөз айкашы же фразеологиялык компоненттүүлүк деп да аталат.

Тил жана тил илими традициясында көп маанилүүлүк (полисемия) жана омоним уңгу сөзү жана чыгыш теги эки башка сөздөрдүн чөйрө – сүндө изилденет. Ал экөөнү изилдөөдө сөздөрдүн окшоштук проблема пайда болгон, ар кыл көз караштар жана талаштар бар. Омоним тыбыштык тизилиши окшош, чыгыш теги ар башка, уйкаш сөздөр, ал рим цифрасы менен сөздүктө белгиленет. Ал эми полисемия бир эле уңгу сөздүн бир канча нерселерди атоодо жалпы аты катарында колдонуу жөндөмдүүлүгү, сөздүктө араб цифрасы аркылуу белгиленет.

Омоним сөздөрдүн изилденгенде биринчи принцип алардын семантикалык мааниси негизги принцип болот. Сөз (лексема), фразема маселеси экинчи орунга чыгат.

Казак тилчиси Кенесбаев (*каз. Аузын ашты: кирг. оозун ачты*) деген сөз айкашынын «сүйлөй баштады, таң калды деген маанилеринен башка да орозо күнү «кечки аш алдынан ооз тийди» деген диний магынасы да бар дейт. Кыргыз тилинде да ошондой.

Жогорудагы көз карашка тиешелүү кыргыз тилинде сүйлөмдө контекстине байланыштуу фразеология же айрым учурларда эркин сөз айкашы боло турган мисалдарды салыштыралы.

Туруктуу сөз айкашы (өтмө мааниде)	Эркин сөз айкашы (түз маанисинде)
Кайран Музооке абабыз аз гана нооказдап көз жумду. (өлдү) (Бейшеналиев) фразеологизм	Чон энесинин жомогун угуп жаткан Асан күзүн жумду. (уктады) (Эркин сөз айкашы, түз маанисинде)
Түрк тилинде Atatürk, 1938 yılı, 10 Kasım sabahında hayata gözlerini yumdu. (Фразеологизм)	Түрк тилинде Körebe oyunu oynayan Ali, duvara yüzünü dönüp gözlerini yumdu. (Эркин сөз айкашы, түз маанисинде)
Кандуу согуш далайдын башын жеди. (өлдү) («Кыргызстан маданияты») Фразеологизм	Асан койдун башын жеди (тамактануу) (Эркин сөз айкашы, түз маанисинде)
Түрк тилинде Titizliği bir türlü bitmedi, nihayet zavallı kadının başını yedi. (Фразеологизм)	Түрк тилинде Hasan koyunun başını yedi (Эркин сөз айкашы, түз маанисинде)
Силер тоюнуп калган экенсиңер! Кутурган экенсиңер! – шашпагыла, көзүңөрдү ачармын (Каимов) (Фразеологизм)	Жаңы туулган бөбөк көзүн ачты. (Эркин сөз айкашы, түз маанисинде)
Түрк тилинде Gözünü aç oğlum! Bu şehir yoksa seni yutar. (Фразеологизм)	Түрк тилинде Yastıktan başını kaldıramayan babam yavaş yavaş gözünü açtı. (Эркин сөз айкашы, түз маанисинде)
Түрк тилинде O gözü kara biridir, korkmadan bu işe atılır. (Фразеологизм)	Түрк тилинде Auşe'nin gözü kara , kahverengi değil. (Эркин сөз айкашы, түз маанисинде, түз маанисинде)
Түрк тилинде Akşama Büyükbabana sen hesap vereceksin. (Фразеологизм)	Түрк тилинде Kasiyer, bugünkü kazanılan paranın hesabını verdi. (Эркин сөз айкашы, түз маанисинде)
Түрк тилинде Bu çocuğın başını bağlamanın zamanı geldi. (Фразеологизм)	Түрк тилинде Ali, ineklerin başını bağlayıp geldi. (Эркин сөз айкашы, түз маанисинде)

Ошентип, эне тилибиздин көрөнгөсүндө тил байлыгын эсепке алып изилдегенде Б.М. Юнусалиев сөздөрдүн санына жана ага көңүл буруп, ага басым жасап, аны эсепке алуу менен чектелип калуу лексикалык системасында ээлеген ордун терең изилдебей, аны толук эмес, түшүнгөн жаңылыктыкка алып келерин эскерткен.

Ар бир тилдин тил байлыгын толук жана кеңири изилдеп аны эсепке алууда уңгу сөздөрдүн санын гана эсепке албай, ага кошумча түрдө сапаттык жактан өнүгүшүнө да басым жасоо зарыл.

Сапаттык өнүгүшү дегенде эки түрдүү маселе камтылышы керек. Биринчиси – уңгу сөздөрдүн тарыхый жактан өнүгүшүндө полсемия кубулушу. Ал жөнүндө атайылап жогору жакта баяндадык. Экинчиси – уңгу сөздөрдүн лексикалык системалуулугунда ар кандай сөздөр менен айкашып туруктуу сөз айкашына өткөндөгү түз маанисинен ажырап – тарыхый жактан өнүгүшүнө дуушар болгон, өзүнчө бир бүтүн бирдикке өткөндөгү фразеологиялык мааниси. Ал бир сөзгө да эквивалент боло алат. Мисалы сараң – чык татырбаган; битин сыгып канын жалаган; жез тырмак, колу кыска, кесип алса кан чыкпаган ж.б.у.с.

Фразеологизмдердин курамында сөз сыңарларынын ар кандай маселелери

Бул бөлүмдө фразеологизмдердин курамында структуралык түзүлүшүндө сөздөрдүн табиятына таандык (лексикалык мааниси, алардын ролу, варианттуулугу, варианттуулуктун өзгөрүү ж.б.у.с.) маселелери кыргыз жана түрк тилдеринде факты материалдары талдоого алынды.

Фразеологизмдердин курамында сөз сыңарларынын алмашылышында алардын лексикалык маанилерин талдоого алсак, басымдуу түрдө көбүнчө синонимдик катыштагы сөздөр алмашылып келери байкалат. Синоним сөздөр – мааниси (түшүнүгү) бири – бирине толук дал келген же ага жакын, чектеш, уңгулары (лексемалары) ар башка сөздөр деген аныктамасы жалпы тил илиминде жетекчиликке алынган баарыбызга жалпы таанымал экени кеңири белгилүү.

Мисалы: *Жини (ачуусу, кыжыры) келүү* деген фразеологизмдерде жин, ачуу, кыжыр синонимдик түгөйлүү ар башка сөздөр.

Бети (жүзү) кара дегенде да бет, жүз – синонимдер. Чара (айла, амал, агча, даба) жок дегенде да чара, айла, амал, даба зат атоочтук мааниге ээ жана айлануу, тегеренүү этиштик синоним сөздөр. Буга окшогон мисалдар кыргыз тилинде жүздөп – миңдеп саналат.

Түрк тилинде: *Баш* сөзүнө арабдын *кафа*, ирандын *келме* деген сөздөрү синоним болушат. Алар салыштырылып талдоого алынды.

КОРУТУНДУ

Жогоруда кыргыз жана түрк тилдеринде талдоого алынган *баш* жана ага байланыштуу адамдар менен айбанаттардын дене мүчөлөрүн атаган анатомиялык фразеологизмдердин табияты, анын лексико – грамматикалык мүнөздүү белгилери өз алдынча (спецификалык) өзгөчөлүктөрү менен касиеттери жөнүндө төмөнкүдөй корутунду чыгарабыз.

88 **КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ «БАШ» СӨЗҮНӨ ЖАНА АНАТОМИЯЛЫК АТООЛОРГО БАЙЛАНЫШТУУ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР**

Аталган эки тилдин лексикалык тил байлыгынын көрөңгөсүндө кылымдардан бери колдонулуп келген туруктуу сөз айкашына таандык адамдар менен айбанаттардын ар кыл дене мүчөлөрүн атаган сөздөр жана алар катышкан эки же андан көп сөз сыңарлары аркылуу пайда болгон фразеологизмдер тилдин лексикалык системасында кызмат аткарган, жалпы жонунан фразеология деп аталган өзүнчө бир лексикалык катмарга таандык. Жалпы саны кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүнүн биринчи басылышында төрт миңден ашуун, экинчи басылышында сегиз миңдей (7980) фразеологизмдер катышканы белгилүү.

Алар лексикология илиминде жалпы жонунан фразеология деген өзүнчө термин менен туюнтулуп жүрөт. Фразеологиянын курамында – эки же андан көп сөз сыңарлары биригип, **бир бүтүн сөз бирдигине айланган** абалын туюнтууда фразеологизм деген термин колдонуларын атайлап эскерте кеткибиз келет.

Фразеологиянын курамындагы фразеологизмдердин табияты эң эле ар кыл жана ар түрдүү көрөңгөсү да бай жана мол.

Биз бул ишибизде фразеологиянын бир гана бөлүгү болгон, тематикалык жактан аны чектеп айтканда, *баш* жана адамдар менен айбанаттардын дене мүчөлөрүн атаган сөздөр катышкан фразеологизмдерди бөлүп алуу менен гана чектелдик. Антип бир аз гана бөлүгүн кемиктеп чектеп албасак, фразеология маселеси жөнүндө жалпы сөз кылуу эч бир мүмкүн эмес, ага шаа жетпейт.

Фразеологизмдердин табиятына таандык илимий аныктамасы төмөнкүдөй сыпаттап, чечмеленип түшүндүрүлдү. **Эки же андан көп сөздөр тилде тарыхый жактан чогуу, бирге колдонулуш жана өнүгүш шартына ылайык ар бир сөзү өз алдынча лексема катарында колдонулганда мурунку түз жана өтмө маанилеринен ажырайт, канча сөздөн куралганына карабастан баары чогулуп келип ажырагыс бир бүтүн сөз бирдигине айланган туруктуу сөз айкашы – фразеологизмдер деп аталат.**

Фразеологизмдердин курамында колдонулган ар кандай сөз сыңарларынын эркин сөз айкашы менен туруктуу сөз айкашынын чөйрөсүндө колдонулган эки бөлөк шарттарын аныктасак, ал экөөндө сөздөрдүн аткарган кызматы да өзгөрүп, ар бири өз – өзүнчө өзгөчөлүктөрүнө ээ болорун өз ара салыштыруу чоң жардам берет.

Эркин сөз айкашында колдонулган ар бир сөз анын курамында лексикалык мааниси өзгөрбөйт, ар бир сөзү эң алгачкы пайда болгон түз жана өтмө маанисинде колдонулат, ал туруктуу сакталат. Лексикалык маанинин өзгөрбөй туруктуу сакталышы ар кандай сөздөрдүн морфологиялык жана синтаксистик жактан табияты кандай болсо ошо боюнча сакталышында да таасир эте албайт, б.а. ар бир сөзү ар кандай сөз түркүмүнө таандык өз алдынча өзгөчөлүктөрү менен ар кыл белгилери ошо боюнча өзгөрбөйт, туруктуулугу сакталат жана синтаксистик жактан ар бир сөзү сүйлөмдүн ар бир мүчөсүнүн милдетин өз – өзүнчө аткара алат.

Ал эми туруктуу сөз айкашынын курчоосунда жана анын чөйрөсүндө шарт жана таасир башкача өзгөрөт. Ар бир сөз ага ылайыкташып жана ыңгайланып, туруктуу сөз айкашынын чөйрөсүндө

колдонулган узак мезгилдерди өз ичине алган тарыхый жактан өнүгүш жана өзгөрүш экенин атайылап эскерте кеткибиз келет. Туруктуу сөз айкашынын курчоосунда эки же андан көп сөз сыңары баарысы чогулуп келип ажырагыс бир гана бүтүн сөз бирдигине айланат. Ал лексикалык маанисинен байкалат, б.а. бардык сөз сыңарлары канча сөздөн куралганына карабастан, баарысы чогулуп келип бир гана өтмө маанидеги түшүнүктү атоо үчүн колдонулат, фразеологизмдердин курамында эки же андан көп сөз сыңарларын синтаксистик жактан аткарган кызматы да өзгөрүшөт, б.а. бардык сөз сыңарлары чогулуп келип, сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат. Мындайча өнүгүүнүн жана өзгөрүүнүн маңызын эске алсак, фразеологиянын курамындагы сөздөр **саны сапатына таасир эткен тарыхый кубулуш** деп, корутунду чыгарсак болот.

Ошентип, туруктуу сөз айкашы аркылуу пайда болгон фразеоло – гизмдердин лексикалык мааниси, жана ошондой эле, грамматикалык табияты да өзгөргөнүн эске албай коё албайбыз. Туруктуу сөз айкашы – фразеологизмдер синтаксистик байланыш аркылуу өз ара тутумдашуусу басымдуу түрдө жоюлуп кеткендиги мүнөздүү көрүнүш, ал айрым бир учурда аныкталса, көбүнчө аныкталбай (изи сууп, билинбей) калган учурларын эскерте кетели. Ага анын курамындагы сөздөрдүн орун тартиби, туруктуу сакталышы, катып калган сыяктуу өзгөртүлбөй айтылышы жана колдонулушу изилдөөчүлөр тарабынан кабарланып келе жатат. Синтаксистик байланыш жоюлган үчүн бардык сөз сыңарлары чогулуп келип, бир гана сүйлөмдүн мүчөсүнүн милдетин аткараары да маалымдалып келе жатат. Ошентип, туруктуу сөз айкашынын чөйрөсүндө өнүккөн фразеологизм сөздөрдүн уңгулары сөздөрүнүн курамындагы сөздөрдүн **саны сапаттык өзгөрүүтө жана өнүгүүтө учурашын эске алсак, тарыхый өнүккөн кубулуш** деп жыйынтыктоого жогоруда талдоого алган тилдик фактылары менен алардын лингвистикалык маалыматтары толук негиз болот. Фразеологизмдердин өз алдынча (спецификалык) өзгөчөлүктөрү менен айырмалуу касиеттери эркин сөз айкашы менен туруктуу сөз айкашында ар кыл сөздөрдү өз ара салыштырганда даана байкалат.

Бул эмгек академик В.В. Виноградов менен белгилүү түрколог Б.М. Юнусалиевдин ж.б.у.с. лексикологиялык жана семасиологиялык көз карашта анын илимий теориялык жоболору менен тыянактарына таянган изилдөөлөрүнүн негизинде теориялык жана практикалык багыттагы маселелери экөө тең камтылганын жана ага басым жасалганын баса белгилей кеткибиз келет.

Иштин аягында колдонулган адабияттар (88–89–беттерде) жана тиркеме (90–138–беттерде) берилгенин эскерте кетели. Бул макалада адабияттардын тизмесин да кыскартууга туура келди.

АДАБИЯТТАР

- АБДУЛДАЕВ Э., ИСАЕВ Д., ОРУЗБАЕВА Б. **Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү.** Фрунзе, 1969, 1985.
- ЮДАХИН К.К., **Кыргызча-орусча сөздүк.** Москва, 1965.
- САПАРБАЕВ А. **Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы,** Бишкек, 1997.
- ОСМОНОВА Ж., **Кыргыз тилиндеги идиомалар.** Фрунзе, «Мектеп», 1972.
- КАРМЫШАКОВ А.О., **Семантические фразеологизмы в русском и кыргызском языках.** Автореферат, Бишкек, 1992.
- КЫДЫЕВ К., **Современные аспекты исследования в области фразеологии.** Бишкек, 1999.
- ЭГЕМБЕРДИЕВ Р., **Фразеологияны 11-класста окутуу.** Фрунзе, «Мектеп», 1992.
- СМАГУЛОВА Г. **Фразеологизмдердин вариантылыгы,** Алматы, Санат, 1996.
- ЮНУСАЛИЕВ Б.М., **Киргизская лексикология,** Фрунзе, 1959.
- Киргизских и русских фразеологических единиц с компонентом «Баш»-«Голова».** //Актуальные проблемы общего, исторического, сопоставительного языкознания и литературоведения. – М., 1988, с.131 – 139.
- ЖЭЛЕЙ Л., МЭХМУТОВА Л. **Татар теленен фразеологиясе, мэкаль вэ эйтемнэре,** Казан, 1957.
- ХМЕЛНИЦКАЯ Н.Л., БИЯЛИЕВ А., **Русского-киргизский фразеологический словарь.** Фрунзе, «Мектеп», 1977
- МОЛОТКОВ А.И., **Фразеологический словарь русского языка** \ М., 1967
- КЕНЕСБАЕВ Ы.К., **Казак тилинин фразеологиялык сөздүгү,** Алматы, 1977.
- Вопросы фразеологии,** Издательство Самаркандского государственного университета, Самарканд, 1961.
- Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей** Издательство Академии наук Азербайджанской ССР, Баку, 1968.
- Вопросы фразеологии IV** Труды Самаркандского государственного университета имени Алишера Навои. Самарканд – 1971
- ОСМОНОВА Ж., КОНКОБАЕВ К., ЖАПАРОВ Ш., **Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү,** Бишкек, 2001
- ГҮНГӨР Ахмет, **Фразеологизмдердин айрым бир орчундуу маселелери жөнүндө,** Кыргыз – Түрк «Манас» университети, Коомдук илимдер журналы, №5, Бишкек, 2002, 81 – 101 бб.
- КАРЫМШАКОВ А.О., **Семантические фразеологизмы с компонентом «Баш» («Голова») в киргизском языке и их эквиваленте в русском.** Тюркология – 88, Фрунзе, Илим, 1988
- ЭГЕМБЕРДИЕВ Р., **«Көз» сөзү компонент болгон фразеологизмдердин семантикасы,** Ош мамлекеттик университети, мамлекеттик тили 2, Ош – 1996

- КАЙДАП А, **Казак тилинин өзекти маселелери**, Алматы, «Ана тили», 1998
- USMANOVA Ş., **Özbekçe ve Türkçe Deyimlerin Karşılaştırmalı Tahlilinden birkaç Örnek**: Türk Dili, 1997, s.547
- TAKAMURA Yoko, **Türkçe ve Japonca'da Vücut Organlarıyla İlgili Deyimlerin Anlam (Semantik) Açısından Karşılaştırılması** (Yüksek Lisans), A.Ü., Ankara, 1995
- TÜRMEH Hayret M., **İnsan Organları üzerine Atasözleri ve Deyimler**, Türk Folklor Araştırmaları, İstanbul, 1965
- KURUKAFA Vedat, **Atasözleri, Deyimler ve Bilmecelerde Geçen Hayvan Adlarının Zikredilişi, Çokluğu, Yüzdeleri Üzerine Bir Deneme**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Şubat, 1991
- YURTBAŞI Metin, **Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü**, İstanbul, 1996,
- Aksan DOĞAN, **Her Yönüyle Dil**, III. Cilt, TDK, Ankara, 1990.
- Sözer VURAL, **Deyimler Sözlüğü**, Epsilon, İstanbul, 2000.
- Aksan DOĞAN, «**Anlambilim**», Engin Yayınevi, 1999.
- AKSOY, Ö. ASIM, **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü**, II Cilt, İstanbul, 1988.
- HATİPOĞLU Vecihe, **Kelime Grupları ve Kuralları**, Belleten, Ankara, 1982
- Türkçe Sözlük**, TDK, Ankara, 1988.
- БИЯЛИЕВ А. **Кыргыз тилиндеги тыюу (табу) жана тергөө (эвфемизм) жөнүндө**. Вестник КГНУ. Выпуск 1. Гуманитарные науки. стр. 49 – 54. Б., 2001.
- БИЯЛИЕВ А. **Бир жандуу кыргыз дилинин жана тилинин энциклопедиясы**. Жусуп Баласагын атындагы КМУУнун жарчысы. Гуманитардык илимдер сериясы, Б., №1, 2002, 237 – 247 – бб.
- БИЯЛИЕВ А., **К.К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө** (М., 1965) көп маанилүүлүгү кубулушунун камтылыш принциби жөнүндө. Кыргыз ССР ИАсынын Кабарлары, Фрунзе, 1967, №4, 96 – 100 – бб.
- А.Н. САМОЙЛОВИЧ **«Запретные слова в языке казак-киргизской замужней женщины»** «Живая старина», XXIV, 1915, стр. 161 – 168
- ЮНУСАЛИЕВ Б.М, **Кыргыз диалектологиясы**, Фрунзе, 1971.
- ВИНОГРАДОВ В.В. **Основные типы лексических значений слова**. Лексикология и лексикография, М.: 1977, стр. 162 – 192.
- ТЫНЫСТАНОВ К. **Жаңы айыл**. Фрунзе. 1929, 29 – бет)
- Киргизская лексикология**. Фрунзе, 1959, 100, 112-113 бб.